

II. Abdülhamid Dönemi Kudüs ve Filistin Politikası

Özet

II. Abdülhamid döneminde Filistin politikasının şekillenmesinde belirleyici olan unsurların başında 19. yüzyılın son çeyreğinde ivme kazanan siyonist hareketin faaliyetleri ve Batılı güçlerin bölgeye yönelik artan stratejik ilgisi yer almaktadır. Siyonist hareketin Filistin topraklarında mülkiyet edinerek yerleşim alanları oluşturma girişimleri, Sultan Abdülhamid'i bu süreci engellemek adına denetimci politikalar geliştirmeye yöneltmiştir. Filistin'de altyapı yatırımlarının teşvik edilmesi, yerel idari yapıların güçlendirilmesi ve bölgesel ekonominin canlandırılmasına yönelik uygulamalar, II. Abdülhamid'in Kudüs ve Filistin üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini, dini hassasiyetlerle bütünleşen jeopolitik bir vizyon doğrultusunda yeniden inşa etmeye çalıştığı sürecin temel unsurları arasında yer almaktadır.

Bu minvalde II. Abdülhamid'in Kudüs ve Filistin'de geliştirdiği politikalar bir yandan Batılı güçlerin bölgede nüfuz kurma girişimlerini diplomatik yollarla dengelemeye çalışırken diğer yandan yerel halkla kurulan idari ve ekonomik işbirlikleri üzerinden Osmanlı egemenliğinin meşruiyet zeminini kuvvetlendirmeyi hedeflemiştir. Böylece Filistin'in yalnızca coğrafi değil aynı zamanda dini, siyasi ve stratejik bir bütünlük içerisinde ele alındığı çok katmanlı bir Osmanlı siyasetinin örneğini teşkil etmiştir.

Dr. Sibel Ceylan Yiğit
Mardin Artuklu Üniversitesi

Giriş

19. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesindeki varlığını sürdürme çabalarının en zorlu evrelerinden birine sahne olmuştur. Avrupa devletlerinin artan nüfuzu ve Osmanlı toprakları üzerindeki yayılcı politikaları yalnızca dışsal bir tehdit oluşturmakla kalmamış aynı zamanda imparatorluğun iç işlerine doğrudan müdahaleler yoluyla hanedan otoritesini ciddi biçimde zayıflatmıştır. Bu dış baskılar, içeride gelişen ulusal hareketlerin giderek güç kazanmasıyla birleşerek Osmanlı Devleti'nin kalan topraklar üzerindeki denetim kapasitesini önemli ölçüde sınırlandırmıştır.

Bu çalkantılı dönemde dünya tarihindeki stratejik konumu ve medeniyete yaptığı entelektüel, kültürel ve dini katkılarla tarih boyunca merkezi bir yer tutan Filistin, Batılı güçlerin dikkatini çeken bir odak haline gelmiştir. Kudüs ve çevresi, Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam için taşıdığı manevi anlamla Batılı emperyal güçlerin politik ajandasında belirgin bir şekilde yer almıştır. Yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve Filistin üzerinde somut hedefler taşıyan siyonist hareket, bölgedeki statükoyu derinden etkileyerek Osmanlı otoritesine yönelik yeni bir meydan okuma yaratmıştır. Bu gelişmeler ışığında Osmanlı hükümeti, Filistin'in giderek

daha karmaşık hale gelen bu çok yönlü sorunlarına çözüm üretmek üzere kapsamlı politikalar geliştirme zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Bölgedeki bu mücadele yalnızca bir toprak parçasının idaresi değil aynı zamanda modernleşme, imparatorluk ideallerinin korunması ve uluslararası güç dengelerine karşı bir direniş hikâyesi olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.¹

1876-1909 yılları arasında hem Osmanlı padişahı hem de İslam halifesi sıfatıyla tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid, dönemin siyasi ve toplumsal koşullarıyla şekillenen pragmatik ve merkeziyetçi bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Osmanlı Devleti bu dönemde Avrupa'daki güç dengelerinin değişimi, iç isyanlar ve yükselen milliyetçilik hareketleri gibi çok yönlü tehditlerle karşı karşıya kalırken Sultan Abdülhamid söz konusu zorluklara karşı güçlü bir merkezi otorite tesis etmeye çalışmış, devletin bekasını sağlamak amacıyla stratejik ve uzun vadeli politikalar geliştirmiştir. Sultan; devrimci fikirler, batılılaşma hareketleri ve Osmanlı toplumundaki yapısal dönüşümleri dikkatle analiz ederek bu gelişmelere yönelik iç ve dış politikalarını stratejik bir denge anlayışıyla şekillendirmiştir.²

Filistin Topraklarında Demografik Değişime Karşı II. Abdülhamid'in Stratejileri

Yahudilerin Filistin'e yönelik göç arzusu, tarihsel olarak Asur ve Babil sürgünleriyle başlayarak Roma İmparatorluğu dönemindeki geniş çaplı sürgünlerle derinleşen bir süreçten kaynaklanmaktadır. Roma döneminde yaşanan isyanlar, Yahudi topluluklarının Avrupa'nın farklı bölgelerine yayılmasına zemin hazırlamış; bu süreçte Almanya, İngiltere,

Fransa, Prusya, Hollanda, Danimarka ve Rusya gibi çeşitli ülkelerde farklı siyasi ve sosyal koşullar altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir.³ 19. yüzyıl itibarıyla de Batı'daki Yahudi nüfusun Filistin'e yönelik yerleşim hedefleri organize ve ideolojik bir zemine oturmuş, siyonizm hareketi etkisiyle bölgeye yönelik göç dalgaları hız kazanmıştır. Bu süreç, Yahudilerin tarihi

aidiyet algısı ile modern dönemin sosyo-politik gerçeklikleri arasında bir bağ kurarak Filistin topraklarının bir hedef olarak daha somut hale gelmesine neden olmuştur.⁴

Bu bağlamda, Yahudilerin Filistin topraklarındaki varlıklarını artırmak amacıyla izledikleri stratejiler iki ana eksen etrafında şekillenmiştir. *İlk olarak*, şehir surlarının dışında kalan arazilerin satın alınması ve bu alanlarda Yahudi yerleşim birimlerinin inşa edilmesi yoluyla demografik varlıklarını güçlendirme yönünde sistematik adımlar atılmıştır. Bu çerçevede hem Osmanlı vatandaşı olan Yahudiler hem de Avrupa ve diğer bölgelerden göç eden Yahudi toplulukları sürecin önemli birer unsuru olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu yerleşimlerin, demografik yapıyı değiştirme ve Yahudilerin bölgedeki varlığını kalıcı hale getirme hedefleri doğrultusunda planlandığı görülmektedir. *İkinci olarak*, Eski Kudüs şehri yani surlarla çevrili bölge, Yahudilerin nüfuz etmeyi amaçladığı bir diğer önemli alan olmuştur. Bu doğrultuda surların içindeki arazi ve mülklerin satın alınması, ticari alanların kiralanması ve ekonomik faaliyetlerin kontrol altına alınması hedeflenmiştir. Yahudi topluluklarının bu faaliyetleri, bölgedeki ticaretin ve ekonomik hareketliliğin yönlendirilmesi ve kentsel yaşamın çeşitli alanlarında etkili olma amacı taşımaktadır.⁵ Bu iki eksenli strateji, Yahudilerin Filistin'de hem demografik hem de ekonomik ve ticari alanlarda hâkimiyet kurma hedeflerini yansıtan kapsamlı bir planlama süreci olarak değerlendirilebilir.

19. yüzyılda Filistin'e yönelen Yahudi göçüyle birlikte ortaya çıkan stratejik yerleşim faaliyetleri ve arazi alımlarını denetim altına almak amacıyla Osmanlı Devleti, modernleşme ve merkezîyetçilik politikaları doğrultusunda arazi yönetimi-

ni yeniden yapılandırmaya yönelmiş ve bu çerçevede çeşitli kanunnameler yayımlanmıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi; arazileri miri, mülk, vakıf, metruk ve mevat olmak üzere sınıflandırmış ve miri arazilerin tapuya kaydedilmesini zorunlu hale getirmiştir. 1867'de yabancıların Osmanlı topraklarında gayrimenkul edinmesine izin verilmiş ancak bu durum Filistin gibi stratejik bölgelerde siyonist hareketin toprak alımlarını kolaylaştırmıştır. Bu sorunu çözmek için 1883'te yabancıların arazi alımları yasaklanmış 1891'de ise Filistin'de Yahudilere mülk edinme yasağı getirilmiştir. Uygulamada karşılaşılan zorluklar ve yasal boşluklar nedeniyle bu düzenlemeler Osmanlı Devleti'nin toprak üzerindeki kontrolünü tam anlamıyla sağlayamamıştır. Ancak hem siyonist hareketin Filistin'deki etkisini sınırlamayı hem de Osmanlı topraklarındaki gayrimenkul alım-satım işlemlerini daha sıkı denetim altına almayı hedeflemiştir.⁶

Sultan II. Abdülhamid'in, Filistin topraklarının yabancıların mülkiyetine geçmesini engellemek amacıyla aldığı yasal tedbirler, Osmanlı tebaasına mensup olmayan kişilerin aracılığıyla gerçekleştirilen dolaylı girişimlerle aşılmaya çalışılmıştır. Bu durum merkezi idarenin yerel makamlara, toprak alıcılarının kimliklerini dikkatle soruşturma ve doğrulama yönünde sıkı talimatlar göndermesini zorunlu kılmıştır. Özellikle Kudüs'te Yahudi nüfusunun artışı bölgedeki ekonomik hareketliliği artırmış; Yahudi toplulukları, ticaret alanında sağladıkları avantajlarla ekonomik dengeyi lehlerine çevirmişlerdir. Bu gelişmeler, çevre bölgelerde yoğun arazi alım-satımı ve yapılaşma faaliyetlerinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Uygulanan yasaklara rağmen Yahudiler, sahte kimlikler kullanarak toprak edinmiş; yerel memurlar rüşvetle etkilenmiş ve maddi imkânlar bu sürecin etkin bir aracı hâline

gelmiştir. Ayrıca Filistin'de daha önce ikamet eden Yahudi topluluklarından alınan destek de bu çabaları güçlendirmiştir. Bütün bu gelişmeler karşısında Osmanlı yönetimi, bölgeye Yahudi göçünü tamamen engelleyemese de onu denetim altına alma yoluna gitmiştir. Bu çerçevede Yahudilere, yalnızca hacı ya da turist statüsünde Filistin'e giriş izni verilmiş ancak bu iznin bir ön koşulu olarak Osmanlı hazinesine elli Osmanlı lirası ödenmesi kararlaştırılmıştır. Söz konusu ödeme, ziyaretin otuz bir günü aşmayacağı ve ziyaretçilerin belirtilen sürenin sonunda bölgeyi terk edeceklerine dair bir taahhüt olarak değerlendirilmiştir. Hazırlanan giriş belgelerinde ziyaretin yalnızca dini amaçlarla yapıldığı, kalıcı bir yerleşim hedefi taşımadığı açıkça belirtilmiş ve bu durum Osmanlı yönetiminin hem uluslararası baskılara karşı denge politikası izleme çabalarını hem de göçü sınırlı tutma iradesini yansıtmıştır.⁷

Sultan II. Abdülhamid döneminde Yahudilerin Filistin'de uyguladığı toprak edinme stratejilerinden bir diğeri, yerel halkı borçlandırma yoluyla ekonomik sıkıntıya sürüklemek ve ardından bu borçlar karşılığında mülkiyeti devralmak üzerine şekillenmiştir. Bu süreçte İngiltere merkezli bir banka aracılığıyla yüksek faizli krediler verilmiş, borçlarını ödeyemeyen Filistinli çiftçilerin topraklarına yabancı tüccar ve sarraflar aracılığıyla el konularak mülkiyet Yahudilere aktarılmıştır. Sultan II. Abdülhamid, bu süreci kontrol altına almak için 1891 yılında kapsamlı bir yasa çıkarmıştır. Söz konusu yasa, Yahudilerin Osmanlı vatandaşlığına geçmelerini ve Osmanlı topraklarında yerleşmelerini tamamen yasaklamıştır. II. Abdülhamid, Filistin'de yabancı nüfuzunun artmasını önlemek amacıyla, sahipleri tarafından satılmak zorunda kalınan toprakları devlet adına satın alarak bu arazilerin yabancıların

eline geçmesini engellemeye çalışmıştır. Özellikle Kudüs'ün sur dışı bölgelerinde yapılaşmanın hız kazanması, Yahudi yerleşim faaliyetlerini gözle görülür biçimde artırmış ve bu durum yerleşim projelerinin somutlaşmasına neden olmuştur. Gelişmeler üzerine Sultan II. Abdülhamid, 1883 yılında Yahudilerin göçünü ve toprak satın alımını yasaklayan bir ferman yayımlamak zorunda kalmıştır. Ancak ilerleyen süreçte uluslararası baskılar ve uygulamadaki zorluklar nedeniyle bu kararlar kısmen değişikliğe uğramıştır. Osmanlı vatandaşı olmayan Yahudilere üç ay süreyle Filistin'e yalnızca geçici ve dini amaçlı ziyaret izni verilmiştir. Ziyaretçilerin pasaportları giriş yaptıkları yerlerde teslim alınmış yerine kırmızı bir belge verilmiştir. Belirtilen süre sonunda bölgeden ayrılmayan Yahudiler ise Osmanlı hükümeti tarafından sınır dışı edilmiştir.⁸

II. Abdülhamid'in göç ve arazi alımlarını sınırlamaya yönelik bu tedbirleri, Filistin'in demografik yapısını koruma ve toprak üzerindeki egemenliğini muhafaza etme amacını taşıyordu. Ancak söz konusu önlemler hem uluslararası arenada hem de bölgesel düzeyde ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Avrupa'dan gelen yoğun diplomatik baskılar ve Yahudi göçmenlerin ekonomik gücü, Osmanlı'nın aldığı kararların uygulanabilirliğini zorlaştırmıştır. Bu durum Filistin topraklarındaki siyonist varlığın güçlenmesine neden olmuştur.

Bu bağlamda, siyonizmin kurucusu Theodor Herzl, Filistin'de bir Yahudi devleti kurma amacını gerçekleştirmek için Osmanlı yönetimiyle doğrudan temas kurarak bu uluslararası baskılara yeni bir boyut kazandırmıştır. Herzl'in girişimleri, hem Osmanlı'nın toprak politikalarına meydan okuma hem de siyonist hareketin stratejik hedeflerini daha geniş bir diplomatik

zemine taşıma amacı gütmüştür. 1901 yılında Avusturya Büyükelçisi aracılığıyla Sultan II. Abdülhamid'e Filistin'de Yahudi yerleşim birimleri kurma talebini iletmış ve bu doğrultuda Osmanlı hazinesine büyük miktarda altın teklif etmiştir. Herzl, ikinci bir girişim olarak Sultan'a özel bir mektup yazarak bu teklifini yinelerken para gücünü kullanma konusunda ısrarcı bir tutum sergilemiştir. Ancak Sultan II. Abdülhamid, Filistin topraklarının Osmanlı milletine ait olduğunu vurgulayarak bu teklifi net bir şekilde reddetmiştir. Sultan'ın, "*Ben bir karış toprak satmam; bu vatan, Osmanlı milletinin kanıyla kazanılmıştır, ancak kanla geri verilebilir*" şeklindeki kararlı tutumu, Herzl'in girişimlerinin sonuçsuz kalmasına yol açmıştır. Herzl, bu reddin ardından, "*Yahudilerin Filistin'deki arzularını gerçekleştirme konusunda umudumu kaybettim. Yahudiler, Sultan Abdülhamid olduğu sürece vaad edilen topraklara ulaşamayacaktır*" diyerek hayal kırıklığını ifade etmiştir.⁹

II. Abdülhamid'in Siyonizm Tehdidine Karşı Aldığı Yapısal Tedbirler

Sultan II. Abdülhamid, İslam dünyasının halifesi sıfatıyla dini ve siyasi otoritesini kullanarak tüm Müslümanları tek bir çatı altında birleştirmeyi ve bu sayede hem dini hem de coğrafi açıdan geniş bir etki alanı oluşturmayı amaçlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kıtasındaki toprakları ve diğer İslam coğrafyaları, devletin İslam kimliğiyle bütünleşmesini sağlamak için kritik öneme sahipti. Sultan Abdülhamid, bu kimliğin korunmasının devletin siyasi gücünü sürdürebilmesi için gerekli olduğunun bilincindeydi. Bu hedef doğrultusunda ulaşım altyapısını güçlendirmek özellikle de demiryolları inşa etmek, askeri ve stratejik açıdan büyük bir öneme sahipti. Zira demiryolu projeleri sadece ekonomik kalkınmayı

Herzl'in diplomatik girişimleri, siyonist hareketin Filistin üzerindeki taleplerini uluslararası bir zemine taşıma çabası olarak değerlendirilebilir. Herzl'in çabalarına rağmen II. Abdülhamid bu talepleri kabul etmemiş ve Filistin'deki demografik dengenin korunmasını öncelikli bir mesele olarak görmüştür.

Sultan Abdülhamid'in son dönemlerinde, Osmanlı yönetimi Filistin'deki Yahudi yerleşimlerini engellemeye yönelik çeşitli önlemler alsa da siyonist hareketin gizli faaliyetleri devam etmiştir. Sultan'ın Yahudi göçünü engelleme ve toprak satışlarını sınırlandırma girişimleri, siyonist hareketin Filistin üzerindeki etkisini kontrol altına alma amacını taşımış bu politikalar yerel Müslüman topluluklar tarafından bir koruma ve direnç mücadelesi olarak benimsenmiştir. Sultan Abdülhamid'in Filistin'e yönelik stratejik yaklaşımı, Osmanlı tarihinin son dönemindeki önemli bir diplomatik ve politik mücadeleyi simgelemektedir.¹⁰

değil aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri mobilizasyonunu hızlandırmayı da amaçlıyordu. Özellikle Müslüman nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerde inşa edilmesi planlanan demiryolları, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünü uzak bölgelere hızla sevk edebilmesine olanak sağlayarak Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında gerçekleştirmeye çalıştığı müdahaleleri engelleyecek bir mekanizma oluşturacaktı.¹¹

Sultan II. Abdülhamid'in demiryolu projeleri ve diğer altyapı girişimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam dünyasındaki merkezi konumunu güçlendirmek ve Batılı güçlerin siyasi, ekonomik ve askeri baskılarına karşı bir denge unsuru yarat-

mak için geliştirilmiş stratejik bir araç olarak değerlendirilebilir. Bu politikalar, yalnızca devletin fiziksel varlığını değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin dini ve kültürel kimliğini de korumayı amaçlayan çok boyutlu bir yönetim anlayışını yansıtmaktadır.

Kudüs-Yafa Demiryolu hattı da bu çabaların bir parçası olarak Osmanlı'nın Ortadoğu'daki stratejik önemi ve kontrolünü artıran bir proje olarak şekillenmiştir. Projenin amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul ile İslam'ın kutsal şehirleri olan Mekke, Medine ve Kudüs arasında bir bağlantı kurmaktır. Demir yolunun sadece hacıların yolculuklarını kolaylaştırmak ve kısaltmak amacıyla yapılmakla kalmayıp aynı zamanda uzak Arap eyaletlerinin Osmanlı devletine ekonomik ve siyasi entegrasyonunu güçlendirmeyi amaçladığı da vurgulanmalıdır.¹² Nitekim 1892'de tamamlanan Yafa-Kudüs demiryolu hattının ardından 1894'te Şam-Muzarib, 1895'te Beyrut-Şam, 1898'de Beyrut-Maalmetein ve 1902'de Rayah-Humus-Hama demiryolu hatları inşa edilmiştir. Bu demiryolu ağları, Yafa ve Beyrut limanlarını iç bölgelere bağlayarak bölgesel ulaşımı ve ticaretin etkin bir şekilde gelişmesini sağlamıştır.¹³

Afule-Nablus-Kudüs demiryolu hattı da Osmanlı İmparatorluğu'nun ulaşım altyapısını geliştirme amacının ötesinde ekonomik, sosyal ve siyasi etkiler yaratma potansiyeline sahipti. Bu hattın bölgedeki yoğun yerleşim birimlerinden ve hacı ile turist trafiğinden dolayı yüksek işletme gelirleri sağlaması bekleniyordu. Ayrıca hattın dini seyahatleri kolaylaştırması Kudüs'ün hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar için kutsal bir ziyaret noktası olmasını destekleyecek ve kültürel bağları güçlendirecekti. Ekonomik açıdan ise hattın, Nablus'tan birçok ürünü taşı-

ması mevcut Yafa-Kudüs hattıyla rekabeti artıracak ve Fransızların işletmekte olduğu hattın gelir kaybına uğramasına yol açabilecekti. Bu durum Fransızların bölgedeki ekonomik ve siyasi çıkarlarını tehdit ederken Osmanlı İmparatorluğu açısından stratejik bir fırsat yaratmaktaydı. Bu bağlamda Afule-Kudüs hattının inşası yalnızca ulaşım altyapısının geliştirilmesinden ibaret olmayıp bölgedeki ekonomik rekabeti, dini ve kültürel bağları aynı zamanda Osmanlı ve Fransız çıkarları arasındaki stratejik dengeyi de etkilemiştir. Bu proje, hem ekonomik hem de siyasi açıdan Osmanlı'nın bölgedeki güç dengesini şekillendiren önemli bir faktör olma potansiyeline sahip olmuştur.¹⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve stratejik çıkarlarını koruma adına diplomatik bir çözüm arayışının bir diğer örneği *Hayfa-Der'a demiryolu hattı*dır. Bu hat, bölgede Osmanlı'nın askeri ve ticari nüfuzunu artırmayı amaçlayan bir proje olarak öne çıkmaktadır. Hicaz Demiryolu özellikle kutsal topraklara ulaşım için önemli bir ulaşım hattı olduğundan Osmanlı yönetimi bu demiryolunun Akdeniz'e bağlanmasını stratejik olarak önemli görmüştür. Hayfa, Akdeniz'e açılan bir liman olma özelliği taşıdığı için demiryolu hattının buraya ulaşması Hicaz bölgesine malzeme sevkiyatının daha verimli yapılmasını sağlayacak ve Fransızların engellemeleriyle karşılaşmadan malzeme taşıma sürecinin güvence altına alınmasını mümkün kılacaktı. Ayrıca bu hattın varlığı Osmanlı'nın bölgedeki kontrolünü güçlendirecek ve Hicaz Demiryolu'nun denizle entegrasyonu sağlanarak lojistik açıdan avantaj elde edilecekti.¹⁵ Bu hattın yapılması Sultan Abdülhamid'in hem iç hem de dış politika perspektifinin bir yansıması olarak Osmanlı'nın bölgedeki stratejik etkisini sürdürmesini sağlamıştır. Ayrıca bu hattın uzun vadeli etkisinde

ise bölgedeki diğer devletlerle olan ilişkilerde dengeyi sağlama adına kritik bir öneme sahiptir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme politikaları doğrultusunda ulaştırma ve altyapı projelerinin diğer bir örneği Kudüs-Yafa şosesidir. Bu proje ile şehirlerarası taşımacılığı kolaylaştırarak bölge ekonomisinde önemli bir dönüm noktası oluşturmayı hedeflemiştir. Nitekim bu yol, Yafa limanı ile Kudüs arasında ticaretin gelişmesine katkı sağlamış, ticaret hacmindeki artış 1892 yılında demiryolu hattının açılmasıyla belirgin hale gelmiştir. Şosenin sağladığı ekonomik canlılık yalnızca ticareti değil aynı zamanda yerel yönetimlerin mali durumunu da olumlu yönde etkilemiştir. Yolcuların ve taşımacılardan alınan şose vergisi, belediye hastanesi ve eczane gibi kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılarak yerel altyapının güçlendirilmesine olanak tanımıştır. Kudüs-Yafa şosesini, 1889 yılında açılan *Kudüs-Beytüllahim-Halilürrahman şosesi* ve 1904 yılında tamamlanan *Kudüs-Nablus şosesi* takip etmiştir. Bu yollar, yerleşim yerleri arasındaki bağlantıları artırarak bölgesel entegrasyona katkıda bulunmuş ve ulaşım altyapısının modernizasyonunu hızlandırmıştır. Ayri-

Sultan Abdülhamid Döneminde Filistin'de İdari Müdahale Süreçleri

II. Abdülhamid dönemi, Kudüs'ün idari yapısında gerçekleştirilen köklü reformlarla dikkat çeken bir süreçtir. Sultan, Kudüs'ü doğrudan Babialî'ye bağlı bağımsız bir mutasarrıflık olarak düzenlemiş böylece şehrin merkezi otorite ile doğrudan iletişim kurmasını sağlayarak idari etkinliği artırmayı hedeflemiştir. Bu düzenleme ile Kudüs sancağına Yafa, Gazze, Birüssebi ve Halil olmak üzere dört kaza bağlanmış bu sayede bölge-

ca 1898 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Kudüs ziyareti öncesinde yolların tamir ve düzenlenmesi için kapsamlı yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, Hayfa-Yafa, Kudüs-Yafa ve Kudüs-Tur Dağı arasındaki yollar yeniden düzenlenmiştir. Osmanlı yönetiminin bu dönemdeki yol yapım ve iyileştirme faaliyetlerine bakıldığında ticari ve ekonomik gelişim sağlamanın yanında bölge üzerindeki idari kontrolü ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası prestijini artırmaya yönelik stratejik bir girişim olarak da dikkat çekmiştir.¹⁶

II. Abdülhamid'in ulaşım projeleri, yerel toplulukların Osmanlı yönetimiyle olan bağlarını güçlendirerek Filistin topraklarını siyonist yerleşimcilerin etkisinden korumayı hedefleyen stratejik bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bu projeler ile Osmanlı varlığının bölgede görünür hale gelmesi ve yerel halkın merkezi otoriteye olan bağlılığının artırılması amaçlanmıştır. Sultan, siyonist hareketin Filistin'de kolonileşme girişimlerinin farkında olarak bu altyapı yatırımlarıyla Osmanlı Devleti'nin bölgedeki stratejik kontrolünü pekiştirme çabası gütmüştür. Böylece hem bölgenin ekonomik ve sosyal yapısı güçlendirilmiş hem de siyonist yerleşim girişimlerine karşı etkili bir savunma mekanizması oluşturulmuştur.

sel bütünlük güçlendirilmiştir. Şehirdeki idari mekanizmaların etkinliğini artırmak amacıyla yerel liderler, ileri gelenler, toplumsal önderler, din adamlarından oluşan Kudüs Şûra Meclisi oluşturulmuştur. Alınan kararların Kudüs Kadısı'nın onayına sunulması yürürlüğe girmesi hem yerel katılımı teşvik etmiş hem de merkezi otorite ile yerel yönetim arasında dengeli bir iletişim mekanizması sağlanmıştır.¹⁷

Sultan II. Abdülhamid döneminde Filistin'e yönelik yürütülen idari düzenlemeler yalnızca bürokratik etkinliği artırmakla sınırlı kalmamış aynı zamanda bölgenin hassas dini ve sosyal dengelerini gözetten çok katmanlı bir yönetim stratejisinin parçası olmuştur. Bu düzenlemeler özellikle Kudüs'ün bağımsız bir mutasarrıflık statüsüne kavuşturulmasıyla somutlaşmış ve Osmanlı Devleti'nin bölgede doğrudan egemenliğini tahkim etme iradesinin sembolü haline gelmiştir. Kudüs'ün bu statüye erişmesinin ardından bir idari karar olmanın ötesinde Filistin topraklarını çevreleyen dış müdahalelere karşı oluşturulan koruyucu bir kalkan olarak tasarlanmıştır. Böylelikle Osmanlı yönetimi yalnızca dış baskılara karşı bir denge mekanizması oluşturmakla kalmamış aynı zamanda yerel unsurların özellikle dini toplulukların merkeze olan bağlılığını pekiştirecek bir siyasi refleks sergilemiştir.

II. Abdülhamid'in Filistin topraklarında uyguladığı idari reformlar, imparatorluğun son dönemlerinde merkeziyetçiliği güçlendirmeye yönelik genel eğilimin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu reformlar aynı zamanda bölgenin çok dinli ve çok kültürlü yapısına duyarlı, yerel aktörleri Osmanlı yönetimiyle uyum içinde işlevselleştirmeye yönelik bir entegrasyon çabası da içermektedir. Uygulanan politikalar, yerel dinamiklerin göz ardı edilmeden Osmanlı idaresine dâhil edilmesi ve bu yolla hem toplumsal istikrarın sağlanması hem de siyonist hareketin giderek artan etkisinin sınırlandırılması gibi çok yönlü hedefleri barındırmıştır. Bu çerçevede II. Abdülhamid'in reformları yalnızca birer yönetsel düzenleme değil aynı zamanda Osmanlı'nın Filistin üzerindeki stratejik mevcudiyetini yeniden tanımlayan kapsamlı bir devlet politikası olarak öne çıkmaktadır.

Bu minvalde Osmanlı Devleti'nde anayasal düzenin yeniden tesisi sürecinde Sultan II. Abdülhamid'in liderliğinde Meclis-i Mebusan'ın oluşturulması önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kudüs'ü temsil etmek üzere şehrin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Ziya Halidi, meclise üye olarak seçilmiştir.¹⁸ Bu anayasal dönem, Arap ve Osmanlı toplumları arasındaki siyasi ve kültürel ilişkilerin yeniden tanımlandığı bir geçiş evresi olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Arap aydınlarının Osmanlı merkezi yönetimiyle ilişkilerini yeniden değerlendirdikleri ve siyasi örgütlenme arayışlarına yöneldikleri gözlemlenmektedir. Bu süreçte kurulan ilk Arap Derneği olan Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti, dönemin entelektüel atmosferini ve Osmanlılık ideali etrafında şekillenen birlik arayışını yansıtmaktadır. Cemiyetin kurucuları arasında yer alan Şükrü el-Hüseyni¹⁹ ve Cemil el-Hüseyni²⁰ gibi isimler hem yerel düzeyde etkili figürler olmaları hem de Osmanlı idaresiyle olan ilişkileri bakımından dikkat çekici şahsiyetlerdir. Bununla birlikte söz konusu cemiyetin kısa süre içinde faaliyetlerini sonlandırması yalnızca örgütsel zayıflıkla değil aynı zamanda dönemin siyasi baskıları, merkez-taşra ilişkilerindeki gerilimler ve toplumsal beklentilerle doğrudan bağlantılıdır. Bu durum anayasal rejimin sunduğu görece özgürlük ortamına rağmen Arap toplumları nezdinde Osmanlı yönetimiyle kurulan ilişkinin ne denli karmaşık ve kırılabilir bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.²¹ Bu kırılabilir siyasi ilişkilere rağmen 1908 yılında gerçekleşen II. Meşrutiyet Devrimi sonrasında anayasanın yeniden yürürlüğe girmesiyle Kudüs mutasarrıflığı bağımsız bir idari birim olarak Meclis-i Mebusan'da iki milletvekili ile temsil edilme hakkı kazanmıştı. Bu çerçevede Said el-Hüseyni ve Ruhî el-Halidî gibi önemli yerel liderler, Kudüs'ün siyasi tem-

silini üstlenerek bölgenin çıkarlarını mecliste savunma görevini üstlenmiştir.²²

Devletin güvenini kazanmış idari yetkinliği yüksek bürokratların görevlendirilmesiyle hem merkez ile taşra arasındaki bağ kuvvetlendirilmiş hem de olası yerel huzursuzlukların önüne geçilmek istenmiştir. Bu bağlamda merkezi otorite yalnızca teknik ehliyeti değil aynı zamanda yerel düzeydeki toplumsal meşruiyeti de dikkate alarak siyasi temsilde köklü ve nüfuz sahibi ailelerin mensuplarına görev verme yoluna gitmiştir. Özellikle Filistin gibi çok dinli ve çok aktörlü bir bölgede yerel eşraf ve seçkin ailelerin siyasal sisteme entegre edilmesi hem toplumsal

istikrarın sağlanması hem de yerelden gelebilecek muhalefetin denetim altına alınması açısından işlevsel bir strateji olarak görülmektedir. Bu çerçevede örneğin Hüseyini ve Halidî aileleri gibi Kudüs'te etkili olan hanedanlar, II. Meşrutiyet sonrası Meclis-i Mebusan'da temsil edilerek hem yerel taleplerin merkeze taşınması sağlanmış hem de Osmanlı yönetiminin bölgedeki meşruiyeti güçlendirilmiştir. Dolayısıyla Abdülhamid dönemindeki idari merkezleşme politikası ile Meşrutiyet sonrası temsili katılım arasındaki süreklilik bu ailelerin bürokrasi ile siyaset arasında köprü işlevi görmeleri sayesinde mümkün olmuştur.

II. Abdülhamid'in Mekânsal Stratejileri

Sultan II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam coğrafyasındaki kutsal şehirlerle hem fiziksel hem de manevi bağlarını güçlendirmeye yönelik kapsamlı bir siyaset izlediği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda Mekke, Medine ve Kudüs gibi İslam dünyasının merkezi konumundaki şehirlerinde, dini yapıların restorasyonu ve süslemelerine büyük önem verilmiş bu çerçevede 1907 yılında Halil Çeşmesi'nin inşası ve Mescid-i Aksa avlusundaki mevcut çeşmelerin yenilenmesi gibi çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin yalnızca dini ve kültürel mirasa olan bağlılığını değil aynı zamanda İslam dünyasındaki meşruiyetini ve liderlik iddiasını pekiştirme çabasını da yansıtmaktadır. Bu dini sembollerin ihyası yalnızca geleneksel restorasyon projeleriyle sınırlı kalmamış; altyapı ve şehircilik alanlarında da modernleşme politikalarıyla bütünleşmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in yönetiminde hayata geçirilen su altyapısında taş kanallar yerine metal boruların kullanılmaya başlanması ve sahil ovasından tren yoluyla Kudüs'e

su taşınması gibi projeler, bu entegrasyonun açık bir göstergesi olmuştur. Böylece dini sorumlulukla modern idari anlayışın sentezlendiği bir yönetim modeli benimsenmiştir.²³

Bu kapsamda mimari ve sosyal altyapıyı geliştirmeye yönelik girişimler, Osmanlı modernleşme politikasının Kudüs'teki görünür tezahürleri olarak değerlendirilebilir. Harem-i Şerif'te bulunan Kaytbay Çeşmesi'nin yapısının yenilenmesi söz konusu çabaların önemli bir örneğidir. Yine 1891 yılında Kudüs'ün batısındaki Şeyh Bedir Mahallesi'nde bir belediye hastanesinin inşa edilmesi, sağlık alanındaki reformların bir parçası olarak modern tıbbî hizmetlerin bölgeye kazandırılması yönünde atılmış stratejik bir adımı temsil etmektedir.²⁴

Modernleşme çabaları yalnızca sağlık ve su altyapısıyla sınırlı kalmamış; iletişim alanında da ciddi yatırımlar gerçekleştirilmiştir. 1905 yılında Kudüs'ün Mısır, Beyrut ve Avrupa ile telgraf hatları aracılığıyla bağlantısının kurulması ve telefon ağının tesis edilmesi, Osmanlı'nın iletişim tekno-

lojilerini bölgeye entegre etme kararlılığını ortaya koymuştur. Bu süreçte, şehirde Osmanlı, Rus, Alman, Avusturya ve İtalyan postanelerinin eşzamanlı olarak faaliyette gösterilmesi, Kudüs'ün uluslararası güçler açısından ne denli önemli bir diplomatik ve ticari merkez haline geldiğini göstermektedir.²⁵

Kudüs'ün geleneksel kent dokusunun modernleştirilmesi de bu genel çerçevede ele alınmalıdır. Özellikle 1885 yılında başlatılan altyapı projeleri kapsamında, dar sokaklardaki eski taş döşemelerin kaldırılarak yerine daha dayanıklı taşların döşenmesi, sokak ortasında hafif bir yükselti oluşturulması ve su akışını sağlayacak kanalların inşa edilmesi gibi yenilikler hayata geçirilmiştir. Bu düzenlemelerle birlikte dükkân önlerindeki geleneksel sedirlerin kaldırılması da şehirdeki geleneksel yapının disipline edilmesine yönelik bir müdahale olarak değerlendirilmelidir. Böylece hem ulaşım kolaylaştırılmış hem de kamu sağlığını tehdit eden unsurlar giderilerek daha işlevsel bir kent altyapısı oluşturulmuştur. Kudüs'teki bu tür altyapı yatırımları, Osmanlı Devleti'nin siyonist hareketin demografik ve ekonomik etkilerine karşı geliştirdiği dolaylı

savunma mekanizmalarından biri olarak da yorumlanabilir.²⁶

Kutsal mekânlara yönelik estetik ve sembolik düzenlemeler de bu dönemin ayırt edici unsurları arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti, bu mekânlara yalnızca dini bir sorumlulukla yaklaşmamış aynı zamanda estetik ve sembolik unsurları da dikkate alarak kapsamlı bir müdahalede bulunmuştur. Kubbetü's-Sahra'daki düzenlemeler kapsamında camiye avizelerin yerleştirilmesi ve kubbesine hilal simgesinin eklenmesi hem yapının görsel bütünlüğünü güçlendirmiş hem de dini kimliğini vurgulayan semboller aracılığıyla Osmanlı'nın İslam dünyasındaki merkezîyetçi rolünü pekiştirmiştir.²⁷

1909 yılında Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 33. yılı anısına Halil Kapısı üzerine inşa edilen saat kulesi, hem mimari hem de siyasi açıdan sembolik bir anlam taşımaktadır. Her köşesine yerleştirilen saatler ile şehrin tüm noktalarından görülebilen bu yapı yalnızca bir zaman göstergesi değil aynı zamanda Abdülhamid döneminin sürekliliğini ve modernleşme vizyonunu Kudüs'ün silüetine kazıyan bir anıt niteliği taşımaktadır.²⁸

II. Abdülhamid'in Eğitim Reformları ve Filistin'de Toplumsal Dönüşüm

Tanzimat dönemi, Osmanlı modernleşme sürecinde idari, hukuki, sosyal ve eğitim alanlarında köklü dönüşümlerin yaşandığı kritik bir aşama olarak öne çıkmaktadır. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile başlayan bu süreç, Batı'daki modernleşme modellerinden esinlenerek merkezi otoritenin güçlendirilmesi, toplumsal düzenin yeniden yapılandırılması ve imparatorluğun dağılmasının önlenmesi amacıyla kapsamlı reformları beraberinde getirmiştir. Bu reformların özellikle

eğitim ve hukuk alanında yaptığı yapısal düzenlemeler, Osmanlı toplumunda yeni bir modernleşme zihniyetinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. 1846'da kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye ile başlayan eğitim reformları, 1857'de kurulan Mekâtib-i Umumiye Nezareti ve 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kurumsal bir çerçeveye kavuşmuştur. Bu nizamname, Osmanlı eğitim sisteminin teşkilatlanmasını düzenleyerek merkezi eğitim anlayışını kurumsallaştır-

mayı amaçlamıştır. Söz konusu düzenlemeler, merkeziyetçi bir eğitim sistemi inşa etmeyi hedeflemekle birlikte uygulama sürecinde özellikle taşra bölgelerinde ve Filistin gibi vilayetlerde yeterli etkiyi gösterememiştir. Bununla birlikte II. Abdülhamid döneminde eğitim politikaları daha planlı ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınmış; bu bağlamda Kudüs başta olmak üzere Filistin genelinde rüştiye mektepleri gibi ortaöğretim düzeyindeki devlet okullarının açılmasıyla bölgedeki eğitim altyapısının kademeli olarak güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu süreç Osmanlı merkezinin taşrayla olan idari ve kültürel bağlarını güçlendirme yönündeki modernleşme stratejisinin önemli bir parçası olarak değerlendirilebilir.²⁹

1876 tarihli *Kanun-i Esasi'nin 114. maddesinde* ilköğretim zorunlu hale getirilerek anayasal bir hükme bağlanmıştır. Bu dönemde eğitim teşkilatı, merkez ve taşra yapıları olarak ikiye ayrılmış olsa da taşradaki maarif faaliyetlerinin merkez tarafından denetlenmesinde çeşitli zorluklar yaşanmıştır. Bu sorunun çözülmesi ve taşra-merkez ilişkilerinin güçlendirilmesi amacıyla Maarif Nezareti'ndeki müfettiş sayısı artırılmış ve yeni müfettişlik daireleri kurulmuştur. 1886 yılında oluşturulan bu yeni daireler arasında *Mile-i Gayrimüslime* ve *Ecnebiye Okulları Müfettişliği* ile *Mekâtib-i İdadîye Müfettişlikleri* dikkat çekmektedir. Gayrimüslim ve yabancı okullar için müfettişlik dairesinin kurulması bu okulların sıkı bir denetime tabi tutulması gerektiğine işaret ederken idadi müfettişliklerinin oluşturulması ise bu okulların sayısındaki artışın ve bu okullarda düzenli bir teftiş ihtiyacının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Özellikle Gayrimüslim ve yabancı okulların denetiminin uzun süre ihmal edilmesi bu okulların zararlı faaliyetlerine zemin hazırlamış ve etkin bir kontrol mekanizmasının eksikli-

ğini gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda yeni müfettişliklerin kurulması Osmanlı merkezi yönetiminin eğitim üzerindeki denetimini artırma ve sosyal birliği koruma çabalarının bir parçası olmuştur.³⁰

Sultan II. Abdülhamid döneminde yürütülen eğitim politikaları, Kudüs ve çevresinde faaliyet gösteren yabancı okulların etkisini denetim altına almayı ve Osmanlı eğitim kurumlarını güçlendirmeyi amaçlayan kapsamlı adımları içermektedir. Bu doğrultuda 1884 yılında yayımlanan bir irade ile yabancı okullara karşı denge unsuru oluşturmak üzere Osmanlı eğitim kurumlarının sayısının artırılması hedeflenmiştir. Söz konusu politikaların somut yansımalarından biri olarak 1889 yılında Kudüs'te ilk idadi mektebi açılmış ve böylece bölgede Osmanlı eğitim sisteminin kurumsallaşmasına yönelik önemli bir adım atılmıştır. Aynı dönemde Almanlar, Filistin'de Alman kolonizasyon politikalarının bir parçası olarak yerel halk için okullar ve yetimhaneler kurmuştur. 1892 yılında yabancı okulların ruhsatsız faaliyetlerinin durdurulması için konsolosluklardan okul listelerinin talep edilmesi ve matbaaların denetlenmesi gibi tedbirler alınmıştır. 1895 yılında Osmanlı topraklarındaki yabancı okullarda Türkçe öğretimi zorunlu kılınmışsa da Kudüs'te uygulamada sınırlı bir başarı elde edilmiştir. Fransız, Amerikan ve Alman okulları gibi yabancı eğitim kurumları varlıklarını sürdürmüş; Fransız okulları özellikle Beyrut, Akka ve Şam'da etkili olurken Alman okullarının etkisi Yahudi yerleşimcilerin İbraniceyi eğitim dili olarak benimsemesiyle azalmıştır. Sultan II. Abdülhamid, gençlerin dini ve millî değerlere bağlı bir şekilde yetişmesini sağlamak amacıyla eğitime özel bir önem vermiş, Hazine-i Hassa'dan yaptığı bağışlarla okullara kitaplar hediye ederek eğitim politikalarını ideolojik bir temelde şekillendirmiştir.³¹

Bu minvalde II. Abdülhamid dönemi, Filistin'de Osmanlı varlığını güçlendirmek ve bölgedeki demografik yapıyı korumak amacıyla eğitim politikalarının stratejik bir araç olarak kullanıldığı bir süreç olarak görülmektedir. Bu doğrultuda rüştiye ve idadi okulları gibi modern eğitim kurumları yaygınlaştırılmış, maarif müdürlükleri aracılığıyla eğitim sisteminin denetimi sağlanmış ve müfredatta Osmanlı kimliğini ve İslami değerleri vurgulayan unsurlar öne çıkarılmıştır. İslam Birliği (Pan-İslamizm) yaklaşımının bir yansıması olarak Türkçe ve Arapça eğitim verilen okullarda öğrencilere hem modern bilimler hem de dini bilgiler öğretilmiş böylece bölgede-

ki Osmanlı egemenliği güçlendirilmiştir. Diğer yandan Filistin'de faaliyet gösteren yabancı ve misyoner okullarına karşı sıkı denetim politikaları uygulanmış ve bu kurumların Osmanlı'nın siyasi bütünlüğüne zarar verme potansiyeli engellenmeye çalışılmıştır. Osmanlı devletinin alternatif eğitim kurumları geliştirerek yabancı nüfuzuna karşı bir denge oluşturma çabaları bölgenin stratejik ve dini önemine verilen önemi yansıtmaktadır. II. Abdülhamid'in Filistin'deki eğitim reformları hem yerel halk üzerinde Osmanlı kimliğini pekiştirme hem de modernleşme politikalarının bölgedeki yansıması açısından kritik bir rol oynamıştır.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Filistin bölgesinde hayata geçirdiği altyapı projeleri, modernleşme hareketlerinin önemli bir parçası olarak siyasi, ekonomik, askeri ve toplumsal alanlarda çok yönlü bir stratejinin somut yansımalarını ortaya koymuştur. Demiryolu ve karayolu yatırımları, yalnızca bölgesel ekonomik kalkınmayı teşvik etmekle sınırlı kalmamış aynı zamanda Osmanlı merkezi otoritesinin bölgedeki gücünü pekiştirme ve uluslararası rekabet bağlamında stratejik üstünlük sağlama amacı taşımıştır. Özellikle Yafa-Kudüs ve Hayfa-Der'a gibi projeler, Osmanlı Devleti'nin bölgesel hâkimiyetini güçlendiren bir araç olarak öne çıkmış ve aynı zamanda Müslüman dünyasının Osmanlı Devleti ile bağlarını kuvvetlendirmiştir. Bu projeler, dini ve lojistik sorumlulukları kolaylaştırarak İslam dünyasıyla entegrasyonu derinleştirirken Batılı güçlerin artan etkisine karşı Osmanlı'nın bir denge unsuru olarak konumlanmasına katkı sağlamıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde sağlık ve eğitim alanında gerçekleştirilen

reformlar, Filistin'in toplumsal yapısına uzun vadeli etkiler bırakmıştır. Modern hastaneler ve sağlık merkezlerinin kurulması, bölgenin çok dinli ve çok kültürlü yapısını desteklerken Osmanlı Devleti'nin yerel halkla olan bağlarını güçlendirmiştir. Eğitim alanındaki yatırımlar ise, yerel halkın modernleşme sürecine katılımını artırarak çok kültürlü bir toplumsal yapının gelişmesine olanak tanımıştır. Ayrıca dini mekânların restorasyonu ve mimari projeler, Kudüs'ün tarihi dokusunu zenginleştirirken Osmanlı yönetiminin şehrin dini ve kültürel önemine verdiği değeri vurgulamaktadır.

Siyonist hareketin etkilerini sınırlama çabaları, II. Abdülhamid dönemi politikalarının önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Filistin'de Yahudi yerleşimlerine yönelik yasal düzenlemeler ve toprak alımlarına karşı alınan önlemler, Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki egemenliğini koruma kararlılığını ortaya koymuştur. Ancak bu çabalar, uygulamadaki zorluklar ve siyonistlerin alternatif stratejileri nedeniyle istenilen ölçüde başarılı ola-

mamıştır. Filistin topraklarının Osmanlı egemenliğinde tutulmasına yönelik bu politikalar, bölgedeki Müslüman halk tarafından desteklenmiş olsa da İmparatorluğun çöküş sürecine giren yapısal sorunlarını aşmada yetersiz kalmıştır.

Hülasa, Sultan II. Abdülhamid döneminde Filistin'de gerçekleştirilen reform ve projeler, Osmanlı modernleşme hareketinin

yalnızca teknik ve idari bir süreç olmadığı aynı zamanda bölgesel entegrasyon ve uluslararası rekabette bir dengeleme stratejisi olarak ele alındığını göstermektedir. Bununla birlikte bu dönemde yaşanan yapısal zorluklar ve uluslararası baskılar, Osmanlı'nın Filistin üzerindeki hâkimiyetini uzun vadede sürdürememesine zemin hazırlamış ve bölgedeki demografik ve siyasi değişimler belirgin bir hal almıştır.

Kaynakça

- Akgündüz, M. *Osmanlı Medreseleri: XIX Asır*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Al-Aref, Aref. *Al-Müfassal fi Târîhi'l-Quds*. 3. bs. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1961.
- Al-Aref, Aref. *Târîh al-Quds*. Beyrut: Dâr Al-Aref, 1951.
- Al-Awar, Salah Hasan. "Abdülhamid al-Thani wa Mawqifuhu min Atma' al-Yahud fi al-Quds." *Majallat al-Aqsa* 3/2 (1999).
- Al-Ghamdi, Saeed bin Saad Safar. *Mawqif al-Mu'arada fi al-Mashriq al-'Arabi min Hukm al-Sultan Abdulhamid al-Thani*. Riyadh: Maktabat Al-Tawbah, 1992.
- Al-Muhtadi, Abla. *Al-Quds: Târîh wa Hadâra*. Amman: Dâr Majdalawi li'l-Nashr ve't-Tawzi', 2000.
- Al-Nuaymi, Ahmad Nuri. *Al-Yahud wa al-Dawla al-Othmaniyya*. Amman: Mu'assasat al-Risala, 1997.
- Atar, Abdulkadir. "Hicaz Demiryolu ve Ürdün Ekonomisi Üzerindeki Etkileri." *Journal of Academic Opinion* 1/2 (2021), 56–62.
- Avci, Yasemin. "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Filistin'in Limanı Yafa: Bir Çatışma ve Rekabet Odağı." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30/2 (2015), 385–411.
- Avci, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti (1890–1914)*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004.
- Awad, Abdul Aziz Muhammad. "Al-Haraka al-'Arabiyya fi Mutasarrifiyyat al-Quds." *Majallat Buhuth al-Sharq al-Awsat* 14 (1974).
- Barakat, Abd al-Ghani. *Al-Quds al-Sharif fi al-Ahd al-Othmani*. Beyrut: Dâr al-Fikr al-Arabi, 2002.
- Bayat, Fazıl. *Siyaset el-Devlet el-Osmaniye Teceddüd el-Kudüs (Nazra Şumuliye fi Duvel-Vasayık el-Arşif el-Osmani ve el-Mesadir el-Osmaniye 1917–1516)*. Muntasarat el-Mu'temâr el-İslami. İstanbul: IRCICA, t.y.
- BOA. Osmanlı Arşivi. "MF. MKT", 1 Mart 1329. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA. Osmanlı Arşivi. "DH. SAİD.d". <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- Cundi, Enver el-. *Sultan Abdülhamid ve Hilafet el-İslami*. Lübnan: Dâr İbn Zeytun, 1407.
- Fischel, R. S. – Kark, R. "Sultan Abdülhamid II and Palestine: Private Lands and Imperial Policy." *New Perspectives on Turkey* 39 (2008), 129–166.
- Gündüz, Mehmet. "İspanyol Basınına Göre II. Abdülhamid ve Bu Dönemde Yaşanan Siyasi Gelişmeler." *History Studies* 11/3 (2019), 915–941.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*. Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2002.
- Hülagü, Metin. *Bir Umudun İnşası: Hicaz Demiryolu*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2008.
- İbn İyas, Muhammed bin Ahmed. *Bedâ'i' u'z-Zuhûr fi Vukâ' i'î'd-Duhûr*. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, t.y.
- Jabâra, Taysîr. *Târîh al-Dawla al-'Uthmâniyya 1280–1924*. Filistin: 'Imâdat al-Baħth al-İlmî wa al-Dirâsât al-'Ulyâ Jâmi'at al-Quds al-Maftûha, 2015.
- Jaser, Shafiq. *Al-Quds*. Abu Dhabi: Manshûrât al-Mujamma' al-Thaqâfi, 1995.
- Jubouri, Ahmad Hassan al-. *Al-Quds fi al-Ahd al-'Othmâni*. Amman: al-Ḥamid li al-Ṭibā'a ve'l-Naşr, 2010.
- Kahraman, Ömer Fuad – Aydın, Abdullah "Yahudilerde Devlet ve Toplum: Sosyal ve Ekonomik Temelleri". *Ortadoğu Etütleri* 9/2 (2017), 24–43.
- Karataşer, Büşra. "İkinci Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası". *The Journal of Academic Social Science Studies* 4/57 (2017), 423–434.

- Kodaman, B. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.
- Landau, Jacob M. "The Educational Impact of Western Culture on Traditional Society in Nineteenth Century Palestine". *Studies on Palestine During the Ottoman Period*. ed. Moshe Ma'oz. 45-60. Jerusalem: Magnes Press, 1975.
- Maksi, Mikhail. *Al-Quds 'Abra al-Tarikh*. Kahire: Maktabat al-Iskandariyya, 1975.
- McLamb, Thomas Alexander. "To Conquer or Die: The Economic and Cultural Impact of the Hijaz Railway." *Crimson Historical* (2019), 36.
- Nicault, Catherina. *Kudüs 1850-1948*. çev. Estreya Seval Vali. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Omar, Marouf. "The Claims Implicating the Ottomans for the Establishment of a Jewish Community in Jerusalem". *Ortadoğu Etütleri* 10/1 (Haziran 2018), 27-39.
- Ortaylı, İlber. "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar". *Osmanlı Araştırmaları* 4/4 (1984).
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Öke, Mim Kemal. *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1990.
- Öztürk, Merve Deniz. II. Abdülhamid Döneminden İtibaren Verilen İmtiyazlar (1876-1923). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Özyüksel, Murat. *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Rafiq, Abd al-Karim. *Filastin fi 'Ahd al-Uthmaniyyin*. b.y.: Maktabat Filastin li'l-Kutub al-Musawwara, t.y.
- Sakaoğlu, Niyazi. *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Salihya, Muhammad Issa. *Madinat al-Quds: al-Sukkân wa'l-Ard (al-'Arab wa'l-Yahüd)*. Beyrut: Merkez-uz-Zeytune li'd-Dirasat ve'l-Istışarat, 2009.
- Sallabi, Ali Muhammad al-. *al-Dawla al-Uthmaniyya: 'Awāmil al-Nuhūd ve Asbāb al-Suqūt*. Beyrut: Dār al-Ma'rifah, 2017.
- Serbestoğlu, İbrahim. "19. Yüzyılda Filistin'de Yahudiler Üzerinde İngiliz ve Amerikan Himayesi." *History Studies* 4/1 (2012), 489-502.
- Talay, Aydın. *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*. İstanbul: Armoni Yayınları, 2016.
- Turan, Namık Sinan. "Raylar Üzerinden İmparatorluğun Son Dönem Tarihine Bir Bakış: Hicaz Demiryolu Üzerine Önemli Bir Yapıt (Yazar: Murat Özyüksel)". *Recent Period Turkish Studies* 10 (18 Ekim 2012), 215-227.

Dipnot

1. Fischel - Kark, "Sultan Abdülhamid II and Palestine: Private lands and Imperial Policy", 130; al-Jubouri, Al-Quds fi al-'Ahd Al-'Othmani, 1-19; Bayat, Siyaset el-Devlet el-Osmaniye Teceddüd el-Kudüs (Nazra Şumuliye fi Duvel-Vasayk el-Arşif el-Osmani ve el-Mesadir el-Osmaniye 1917-1516), 1; İbn İyas, Beda'uz-Zuhur fi Vukâ'i'ud-Duhur, 148.
2. Cundi, Sultan Abdülhamid ve Hilafet el- İslami, 78, 98; Gündüz, "İspanyol Basınına Göre II. Abdülhamid ve Bu Dönemde Yaşanan Siyasi Gelişmeler", 919-21.
3. Serbestoğlu, "19. Yüzyılda Filistin'de Yahudiler Üzerinde İngiliz ve Amerikan Himayesi", 490.

4. Kahraman - Aydın, "Yahudilerde Devlet ve Toplum: Sosyal ve Ekonomik Temelleri", 30.
5. Salihya, Madinat al-Quds: Al-Sukkan ve'l-Ard (Al-Arab ve'l-Yahud), 19.
6. Öke, Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar, 88; Awad, "Al-Haraka al-Arabiyya fi Mutasarrifiyyat al-Quds", 145; Maksı, Al-Quds Abra al-Tarikh, 78.
7. Al-Nuaymi, Al-Yahud wa al-Dawla al-Othmaniyya, 64-65; Rafiq, "Filastin fi Ahd al-Uthmaniyyin", 867-68.
8. Jaser, Al-Quds, 53-54.
9. Sallabi, al-Dawla al-'Uthmaniyya: 'Awāmil al-Nuhūd ve Asbāb al-Suqūt, 499; Jabāra, Tarikh al-Dawla al- Uthmaniyya 1280-1924, 217.
10. Al-Ghamdi, Mawqif al-Mu'arada fi al-Mashriq al-Arabi min Hukm al-Sultan Abdülhamid al-Thani, 204; Omar, "The Claims Implicating the Ottomans for the Establishment of a Jewish Community in Jerusalem", 36.
11. Hülagü, Bir Umudun İnşası: Hicaz Demiryolu, 533; Öztürk, "II. Abdülhamid Döneminden İtibaren Verilen İmtiyazlar (1876-1923)", 38.
12. Avcı, "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Filistin'in Limanı Yafa: Bir Çatışma ve Rekabet Odağı", 392.
13. Ortaylı, Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu, 185; Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar", 100.
14. Özyüksel, Hicaz Demiryolu, 212; Hülagü, Bir Umudun İnşası: Hicaz Demiryolu, 35.
15. Halaçoğlu, Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller, 66-69.
16. Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti (1890-1914), 183-86.
17. Al-Awar, "Abdülhamid al-Thani wa Mawqifuhu min Atma' al-Yahud fi al-Quds", 11; Al-Ghamdi, Mawqif al-Mu'arada fi al-Mashriq al-Arabi min Hukm al-Sultan Abdülhamid al-Thani, 195.
18. Al-Aref, Tarikh al-Quds, 119.
19. Şükrü el-Hüseynî, Kudüs'ün önde gelen el-Hüseynî ailesine mensup bir Osmanlı bürokratıdır. Eğitimini Kudüs Rüşdiyesi ve Saint Fransisken Okulu'nda tamamlamıştır. 1877'de Kudüs Tahrirat Kalemî'nde memur olarak devlet hizmetine başlamıştır. 1880'de Kudüs Evrak Müdürlüğü, 1884-1885 arasında Kudüs Maarif Meclisi üyeliği ve 1890'da Maarif Nezareti Muhasebeciliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur. 1897'de Ziraat Bankası İdare Meclisi üyeliğine atanmış, 1911'de İstanbul 9. Belediye Dairesi Başkanlığı görevini üstlenmiştir. Osmanlı devletine yaptığı katkılar sebebiyle Mecidi ve Osmanî nişanlarıyla onurlandırılmıştır. BOA Osmanlı Arşivi, "DH. SAİD.d" (t.y.), No: 7/451.
20. Cemil el-Hüseynî, Osmanlı döneminde Kudüs'ün önde gelen el-Hüseynî ailesine mensup Şükrü el- Hüseynî'nin oğludur. Kariyerine Posta ve Telgraf Nezareti'nde memur olarak başlamış, 1913'te Kudüs İdadisi'nde Fransızca öğretmenliği yapmıştır. BOA Osmanlı Arşivi, "MF. MKT" (01 Mart 1329), No: 1184/22.
21. Awad, "Al-Haraka al-Arabiyya fi Mutasarrifiyyat al-Quds", 121.
22. Al-Nuaymi, Al-Yahud wa al-Dawla al-Othmaniyya, 61.
23. Jabāra, Tarikh al-Dawla al- Uthmaniyya 1280-1924, 244; Salihya, Madinat al-Quds: Al-Sukkan ve'l-Ard (Al-Arab ve'l-Yahud), 18.
24. Al-Aref, Al-Müfassal fi Tarihü'l-Quds, 456,465.
25. Barakat, Al-Quds al-Sharif fi al-Ahd al-Othmani, 138; Al-Aref, Al-Müfassal fi Tarihü'l-Quds, 456; Jaser, Al-Quds, 18-19.
26. Al-Awar, "Abdülhamid al-Thani wa Mawqifuhu min Atma' al-Yahud fi al-Quds", 109.
27. Al-Muhtadi, Al-Quds: Tarikh wa Hadara, 359; Jaser, Al-Quds, 53.
28. Al-Awar, "Abdülhamid al-Thani wa Mawqifuhu min Atma' al-Yahud fi al-Quds", 9.
29. Sakaoğlu, Osmanlı Eğitim Tarihi, 77; Akgündüz, Osmanlı Medreseleri: XIX Asır, 115-17; Landau, "The Educational Impact of Western Culture on Traditional Society in Nineteenth Century Palestine", 501-2.

30. Karataşer, "İkinci Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası", 427; Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, 29.
31. Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti (1890-1914), 115; Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, 79; Talay, Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdulhamid, 215.